

עיון ב"שמחת עניים" הספקן, המקונן, הרועה - והעני מאת מרית טאוב

לספרות, אננות ועיון

עם הצורך ההתחלתי הזה יוצא אלטרמן לתקוף את קודמיו, ולהעלות כיתוס סיוחה חיובית אחרת לבעית משמעות החיים.

אלטרמן מסכים עם איכה, שהכרה אמיתית בי משמעות החיים היא רק זו העומדת במבחן הסבל הקיצוני, הוא מעמיד גיבור יצירתו את, הגבר ראה עוני, דוברת של הקינה השלישית. אך מאחר שאין הוא מוכן לקבל את הטענה שמשמעותם של החיים מעוגנת בטוב טרנסצנדנטי, אמנה המחייבת ציפיה פסיבית להתגלותו, הרי הוא שולל מגיבור יצירתו בנקודת ההתחלה, כל עמדה אתית שהיא, כל מה ששייך לתחומי של האני-העליון. חלקו המוסרי של המקונן (יתן בעפר פיהו...) יתן למכור לחי, יטע בחרפה (וגו'), כמומש בדמות אהרת ביצירה, המכונה אחינו שיר השקר, למשל), גיבור, שמחת עניים מתחיל את דרכו בנקודה בה אין החיים מכריעים אלא על עצמם בלבד (כביטוי של אלטרמן עצמו בהקשר אחר, בהקדמה לספר תרגומי הבלדות), אבל הוא יהיה חייב ללכת הרחק מעבר לה אל המקום שבו החיים עצמם מקבלים משמעות. לא זו הבאה ממקור טרנסצנדנטי, וכעמידה חייץ בין ציוני יים שבין אדם למקום מצד אחד, לבין אלה שבין אדם לאדם מצד שני, אלא משמעות שתצמח מתוך עצם ההתכוננות המוסרית. כאשר תבשיל ההכרה המוסרית, יהזור, אחינו להיות אחד עם, הגבר ראה עוני, שיוכל, ושוב לא מעמדה פסיבית, להשיב את אלוהיו שיתגלה, בעצם ביטוייה של הקינה המקי ראית, כך ההיה, שמחת עניים בבחינת רומן של זה נזק המוסרי של גיבוריה.

עם קהלת, מסכים אלטרמן שבני האדם, רובם ככולם, מתים מוות שאין לו פשר. עם זאת אין הוא מוכן לקבל שקביעה אינדוקטיבית זו מוכילה אל מה שמנוסח כחוק טבע. — ושהמיות בבחינתו המוסר גיית הוא אירוע הסר משמעות. בסופה של היצירה הוא יעמיד את המקרה הנניגד האחד, ובכך ישלול מאמירה זו ועמד של כלל פילוסופיה.

בנייתו של מוות זה, המוות שיש לו טעם, היא בשמחת עניים' תהליך ארוך וממושך, המתנה ונשתלב בתהליך בניית החיים כבעלי מימד מוסרי, התחלתו באיזה החישה עמוקה של הגיבור, כבר בשיד השני — גר בא לעיר, שהחיים אינם רק רצף מינוסוני וסתמי של קיום פיזי, אלא שיש איזו נקודה רחוקה בעתיד, שהשבור את האחדות, ותהיה לתכלית אשר למענה יש לשמר את החיים. בהמשך העלילה תתגבר התחושה וההפוך למודעות גלויה, המקבילה ומשתלבת בצמיחתה של העמדה המוסרית. שני אלה יהיו הסיים הכוח שניע את הגיבורים לבהור ולעצב בעצמם את סינם חיינם.

כדי שאירוע כזה יהיה באפשר, נחוצה ריאליה שירית שלמה, את זו יוצק אלטרמן בדמות העיר נצורה מכוח ומצאתי בה מתרחשת עלילת היצירה כולה. ההורבן שבאיכה ההופך כאן למצור, יוצר הבניה סגורה מבחינת החלל והזמן גם יחד, שהרי בעצם הגדרתו הוא תורם את מקומו וזמנו. לאורך כל היצירה, אין לקורא ספק שהעיר תשוב אל גלגלה הראשון שבאיכה, אך מה שמשמעותי אינו הסוף, אלא הרגע האחד שלפניו. ההודמנות האחרונות של הגיבורים לפנת בדרך שבחרו בה כאנשים הפשיים ופעילים, לנצה לא את האוייב אלא את הניהיליזם של קהלת.

התחושה של, עונה כשיות' אינה זרה לאלטרמן, עוד ב,כוכבים בחוץ' כזכור, נתן לה ביטוי שירי מסלו. בנסיון לבחון האם יש בה יותר ממספורה המתארת על דרך ההפלה את עצמת האהבה, הוא יסכן את מימושה של המליצה, עד לרגע בו לא יזקק לה. עוד, עד לרגע שעמידותה של האהבה בפני המוות, התהל להיות במחן האמת שלה. בנקודה זו, מה הגבר ראה עוני מה מוות הסר פשר, אך בשל אהבתו הפך למת-חי, מתחילה, שמחת עניים' את דרכה הארוכה על שבעת פרקיה, להעמדת חיים שיש להם כשגעות, ומוות שיש לו טעם.

מאמר שני — בגליון הבא

אלטרמן מודה בשניות המאסיבית את החיים, אך לדידו, אין לראות בה דיכוטומיה, שבה הניגודים אינם יכולים להימצא בכפיפה אחת. החיים עשויים מן הבלתי-יכלה והמוחלט, בה-כמיהה שהם סוסיים ובני-חלוף, ואין האחד מוציא את האחר. לא רק שאין בשניות זו כדי לבטל את כשמעוהם ולעצם, אלא שעצם המשמעות ועצם הטעם כותנים בהכרה התרונגנית הואת ובהתנהגות הכותבת על פיה. השאלות, האחרונות' של 'שמחת עניים' אינן אם חיים ואם כתיים, אלא איך חיים ואיך מתים.

אך אל סיכומים לה מביעה, שמחת עניים' רק כהף הרדך, בינתיים ספרק אלטרמן את הוויכוח התימטי עם המקורות לפרטי פרטי, תוך שהוא מתדיין עם כל אחד מהם לתכניו ולשיטתו. את נושאי המחלוקת בינו לבינם, אפשר לתאר כשאלות שהוא מציג, כביכול, בפניהם.

האמנם המורה הוא תמיד חסר-פשר? ואם אמנם היא נייטרלי מבחינה ערכית, האם נכחה להסוך גם את כל מה שקדם לו לכוזה? גם את האהבה, גם את השמחה, גם את הנאמנות וגם את הועם? אם אין כל יתרון פילוסופי אמיתי לטעם מעשה או אירוע, מה פירוש הביטוי, עת לכל חפץ? (ג' א') האם, עת' אינה יותר מנקודה סתמית בתוך רצף הומוגנוסני והאנוסורמי? האם באמת אין בכוחם של אירועים המתרחשים בזמן, לקבוע בו תחנות ציון, מועדים? האם רק בטל האמונה בהכד המקרה, אין בחיים כל סבל נורא עדות לחוסר המשמעות שבחיים בכלל? האם מצדיקה אמונה כזאת כל ויתור על מה שבחיים כתיקונם, נראה כציונים מוסריים מוחלטים? האמנם יש לקדש את החיים בכל מחיר?

האמנם, עונה כמותי היא יותר מליצה? האמנם רק אהבה עזה כמות היא אהבה של ממש?

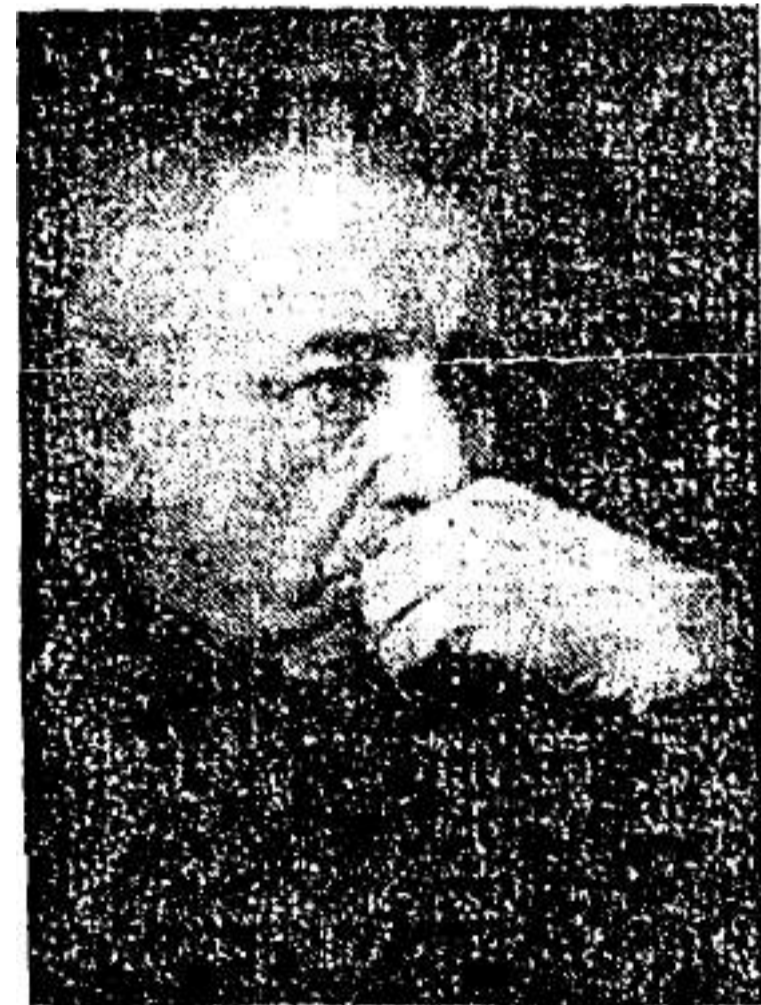
*

את התשובות לשאלות אלה נתן אלטרמן מחוך אדיקות רבה למקורותיו המקראיים. כדי להקמתודד אתם אין הוא מרחיק את העדות. הוא מקל עליו את כל הסייגים שהטילו הם על עצמם, ואת עליונות טיעונו הוא יוכיח לשיטתם בחינת על אחת כמה וכמה. גם הגיבורים, גם העלילה וגם הריאליה הספי רותית, שאובים מולם משלוש המגילות, אך עוברים תהליך של הקצנה, מיכוש ויציקה מחדש, ההופכה את התכרים המיסטיים וההטרונגניים המוצעים, ליישו- יות אהידות בעלות הכונות מיתחת. כך גיבור 'שמחת עניים', שהוא כמו בכל שלושת הטקסטים המקראיים גם דוברת היחיד, מגלם את שלושת קודי מו גם יחד, תוך כדי מימשר הבעיות שמולן ניצבו: הוא האיש שמת מוות חסר-פשר; הוא גם האיש שאהבהו היתה כה גדולה עד שילכה למותו, והוא נעשה דמתיחתי וכמו המקונן מאיכה הוא גם הגבר ראה עוני, כך גם העיר הנצורה, שהיא זירת ההתרחשות של, שמחת עניים', היא גלגול של הקצנה שבאופיו של המיתוס, המאפשר עלילה מותי ומפתרת. *

כל אחד מבעלי המגילות, נמצא בסיטואציה ק צויה ביותר של חייו, ההורגת כמהלכם הסוטף והמובן מאליו. מצב זה יוצר את ההכרה, שבין מהות החיים לבין התגלותם קיים ניגוד עמוק, כך, לגבי קהלת, עומדת סופיותם הסתמית של החיים בסתירה לאישים התכליתי, כך עלולה כציאות התורבן והסבל, להוות בסביל-המאמין, איום על האמונה בעולם המונג בצדק ובחסד, כך עלול המוות לסיים קץ לאהבה, התפתת על ידי המסורד כאבסולוטית.

ההשלכה עם הניגוד, פירושה בסביל כל אחד מהם, איום על האמונה כמשמעות החיים וטעמם, ויישובו הוא תנאי לשימורה.

קהלת, לכל חקירה היא תיווק הערות להרעותה של הסתירה, כוסר באמונה שיש טעם לחיים, ונעשה גיהיליסט. המקונן רואה בחיים של סבל רק חוספה בקרית והולפת, הספלה למהות הנצחית של הכד לצדק, והרועה, נחמס למרדוקס המהות הטקולים, וכאמין בנצתו אהבה.

נתן אלטרמן

זהו ברמת ההפשטה, שיקול הדעת המשותף לי שלישהם, המהווה, לרעתי, לגבי, שמחת עניים' ציר התייחסות אחיד. זוהי גם הנקודה שבה הופך אלטרמן יריב לשלושת מקורותיו המקראיים גם יחד, כשהוא כופר גם בהצגת הניגוד שבין מהות להתגלות, גם בהתניית האמונה כמשמעות החיים כיישכו, וגם בכל אחד מסתרונניהם.

לנשמת הורי ברכה ושמואל ליפשיץ בני דור הנפילים של הלחי ובני הארץ הזאת.

עם כל סתימותה של, 'שמחת עניים' דבר אחד ברור וגלוי בה — היא יוצאת להפריך את דבריו של החכם באדם, ולנגן על התיוה ש... לא הכל הבלים והכלי, זהו הפסוק הפותח, בחינת העומד להוכחה, וזוא גם המסיים, המסקנה מן הטיעון כולו. בתוך החישוב הזה, המנוסח כקביעה פילוסופית, מתמשכת הביגורפיה המחרה של גיבור היצירה, המתחילה בנקודה שבה מי שהיה עני כמת בעיר נצורה, מת מוות חסר-פשר (או עלה הכרז, מת, ויפיר גם ראשי כאלירי), אך בשל אהבתו נמשכים חיו הוא הופך למת-חחי.

כל זה נראה פחות מוזר לקורא העברי שבאוניו כההרדים עדיין צלילים אחרים של הספרות העברית הקדומה. המוות כאירוע גופני חסר-פשר הוא נקודת המוצא להתפלספותו של קהלת, היו עוני בעיר הרבה הם היוו של נושא הקינה השלישית באיכה (אני הגבר ראה עוני בשבט עברתי), ומוות שאינו יכול לאוהב דוא גלגולו של פסוק בשרי-השירים.

רמיזות אלה מובלסות בליכך, היצירה בהמשכה הוזרת ומתייחסת אליהן, עד שקשה שלא לקבל את הסיור הראשון, שיר לאשת-נעורים, כעדות מספקת לגבי החום הדיון: בעית מיטמעות החיים, ופתרוניה כפי שהם מצגינים בשלוש המגילות.

במאמר זה אני רוצה להציג פרשנות הרואה בהתייחסותה של, שמחת עניים' של נתן אלטרמן אל שלושת המקורות המקראיים — קהלת, הקינה השלישית באיכה והפסוק, עזה כמות אהבה' שבשירי-השירים, את ציר המשמעות שלה.

הבעיה המעמדית כאן בהכרח היא — כיצד עשויים שלושה טקסטים שהם כה שונים זה מזה להיות ציר התייחסות אחד לגבי יצירה שהיא עצמה כה שונה מכל אחד מהם. או בלשון אחרת — כיצד אפשר לגלות את האופן שבו הופכים השלושה לאחד בתוך היצירה עצמה.

נראה לי, שתשובה לשאלתנו עשויה להימצא מתוך הלוות העיון במקורות המקראיים לשתי רמות: האחת הקונקרטיה הנגזרת, והשניה החבוייה המת- נסחת ברמת הפשטה גבוהה יותר.

לשם הבהרת העיון, דרושה קודם כל פרישה ברמה הקונקרטיה, בתוכה מודגשים דיוקא ההבדלים הגדולים שבין שלושת המקורות, גם מבחינת זהותם הרוחנית של הדוברים, גם מבחינת מרשאי-הדיון וגם מבחינת אופיו של שיקוליהדעת.

ספקנותו הפילוסופית של קהלת הוקן מתחילה בתהיה על הסתירה שבין מהלכם של החיים שהיו פעילות תכליתית הנמדדת בקני-מדיה ערכיים, לבין סיומם הסתמי שאינו יותר מאירוע גופני חסר-פשר. ספקנות זו הופכת לניהיליזם מוחלט כשהוא טיח טעם המוות נשכח לא רק האדם עצמו, אלא אפילו רישומו אובד, חיוו כולם נטמעים לתוך תנועתו הנצחית של הקוסמוס, הנרעה מעגלית, בלתי משתנה, שהיא תכלית עצמה בלבד.

נקודת מוצאו של המקונן המאמין שבאיכה, היא הפוסה מו של קהלת. האמונה באל קודמת לחקירה. היא אוריינטית ועל כן אינה מושא לדיון הספקני. למחזיקים בה, משמעות החיים היא אמת שאין עליה עוררין, ואפילו יהיו החיים מסכת נזראה של סבל והשפלה —, אני הגבר ראה עוני בשבט עברתי' (איכה ג' 1) — לעולם לא יונח המאמין את אמונתו בחסד האל, ומתוך תקווה להתגלותו ירבק בחיים בכל מחיר, ולו גם במחיר החרפה. טוב ה' לקורן, לנפש תורשנו, טוב ויחיל דומם לתועות ה'. טוב לגבר כי ישא עול בנעוריו, יישב בדר וידום, כי נטל עליו. יתן בעפר פיהו, אולי יש תקוה. יתן למכור לחי, יטע בחרפה' (ג' 30-25).

הרועה הנאיבי של שירי-השירים, רואה באהבתו את עיקר מיצויים וטעמם של החיים. לגבי, כמו לגבי דורות רבים שלאחריו, היתה אהבתו שלו להתגלמותה השלימה ביותר של אהבה ככלל. הביטוי עזה, כמוות אהבה' (ת' 7) מתפרש בדרך-כלל כמטפורה היפרבולית, אך אין הוא בהכרח כזה. מעצם סיבם נוגדים המוות והאהבה זה את זה. המשוור המעמידם ביחס של שקילות-עצמה, עשוי להתפרש גם כטוען לגביהם טענה כפשוטה, ולא רק כמתאר על דרך ההפלה.

פרישה זו של המקורות, מגלה עד כמה רב השוני שביניהם ברמה הקונקרטיה, אך תוך-כתי כד יש בה גם כדי לחשוף את המשותף שביניהם, אם נבחן אותם ברמת הפשטה גבוהה יותר.